

## **Etika bádateľa vo vzťahu k minulosti a súčasnosti**

Peter Švorc

Etický rozmer práce historika má viacdimeziálnu podobu. Prvé, čo nás pri otázke etiky práce historika napadne, je korektné preberanie údajov z archívnych materiálov a z literatúry, s ktorou pracuje, poukázanie na zdroje, z ktorých čerpal, citovanie autora, od ktorého prevzal informácie alebo sformulované myšlienky či závery. Tento rozmer etiky historika je v našich úvahách takmer vždy na prvom mieste, pravdepodobne aj preto, že dnes sa celá spoločnosť už inakšie stavia k ochrane duševného vlastníctva a dala ju nielen do roviny morálky, ale aj trestnoprávnej roviny, kde preberanie, resp. ostro povedané, vykrádanie textu a prezentovanie ho ako výsledku vlastnej práce nemusí mať len dohru v strate dôvery k bádateľovi v jeho odbornej komunite, ba niekedy aj v širšej časti spoločnosti, ale aj v súdnej sieni.

Tento rozmer našej práce je najviditeľnejším a najkontrolovateľnejším rozmerom, ktorý nesleduje len odborná komunita, ale neraz aj laická verejnosť.

To, čo však zostáva skryté očiam verejnosti a je takmer neodhaliteľné laickou verejnosťou a ťažko odhaliteľné aj pre odborníkov, je náš vzťah k minulosti, k stopám, ktoré zanechali po sebe naši predchodcovia, a následne historikova interpretácia skúmaných udalostí.

Ak však chceme hovoriť o etike práce historika, nevyhnutne si musíme najskôr položiť otázku o zmysle našej práce, o jej význame pre spoločnosť i pre jednotlivca. Táto otázka sa však nevyhnutne spája s ďalšou a rovnako dôležitou otázkou, na ktorú doteraz neexistovali a neexistujú rovnaké odpovede, a ktorá vari patrí k najťažšie zodpovedateľným otázkam. Tou otázkou je – aký je zmysel dejín a aké je smerovanie ľudskej spoločnosti. Odpoveď na túto otázku bude aj odpoveďou na tú prvú o zmysle práce historika a zároveň aj východiskom pre odpoveď na ďalšiu – na otázku etiky práce historika, o ktorej hovoríme na našej konferencii.

Otázok je v súvislosti s profesiou historika viac ako dosť. Nakoniec, nie je to špecifikum len histórie ako vedy, ale všetkých vedných disciplín, aby si kládli otázky a hľadali na ne adekvátne odpovede.

O zmysle dejín a ich smerovaní uvažovali už starovekí myslitelia, ponúkali aj odpovede, ale, ako ukázali ďalšie obdobia, odpovede antických mysliteľov boli len odrazovou doskou pre úvahy ich stredovekých, novovekých i súčasných mysliteľov – najprv len filozofov, neskôr už aj historikov, ktorí sa dejinami zaoberali na profesionálnej báze.

Ich odpovede sa v mnohom líšili, súviseli jednak s dobou, v ktorej žili, s ich vedomosťami, vzdelaním ako takým, s ich rozhl'adenosťou a svetonázorom, ktorý vyznávali.

Počnúc antickou filozofiou a končiac súčasnými smermi vo filozofii dejín a v historiografii ako takej, základným zmyslom dejín, podľa nich, bolo a je smerovanie k dokonalej ľudskej spoločnosti.

Každý ideový smer si však v podstate rovnaký zmysel dejín prispôbil svojim východiskám a špecifikáciám, nakreslil ho v podobe, ktorej rozumel a ktorú si vedel predstaviť: idealistické koncepcie ho vnímali v duchovnej podstate dejín, materialistické zas v materiálnej, pozemskej, v podobe spravodlivého štátu, ktorý sa o svojich občanov postará tak, ako to oni sami potrebujú.

Tieto idealistické a materialistické koncepcie zmyslu dejín a smerovania ľudskej spoločnosti sa následne premietli do chápania dejín a do ich výkladu. Historici akcentovali totiž tú stránku v živote a vývoji spoločnosti, ktorá zodpovedala ich ideovým východiskám. Potom hľadali pre to dôkazy, oporné piliere ich výkladu dejín tak, aby pohľad do minulosti potvrdzoval správnosť záverov historika a poslúžil vysvetleniu aktuálneho stavu spoločnosti. Pokiaľ minulosť mala poslúžiť na zdôvodnenie konania tých, čo boli pri moci, a to bez ohľadu na charakter spoločnosti, do popredia vystupovali také udalosti v dejinách, ktoré poskytovali ich interpretovi – historikovi – stavebný materiál pre jeho dejinný konštrukt a vysvetlenie minulosti tak, aby poslúžili vládnej moci pri upevňovaní jej pozícií. Historická interpretácia minulosti vlastne presviedčala príjemcu, že všetko je v poriadku, že aktuálna prítomnosť je logickým vyústením historického vývoja spoločnosti, historických tendencií a smerovania spoločnosti, že zodpovedá základnému zmyslu a poslaniu dejín ako takých, teda, že naplňa objektívne daný zmysel dejín.

V tomto okamihu sa dostávame na vratkú pôdu práce historika, do momentu, v ktorom sa objavuje otázka, ktorá sa stala podnetom pre dnešnú konferenciu – otázka etiky v práci bádateľa.

Treba si však uvedomiť, že historik vždy bol a je súčasťou určitej skupiny ľudí, charakterizovanej ich sociálnou, etnickou, konfesijnou, ideovou, štátnou, regionálnou a inou príslušnosťou, ktorá determinuje ich potreby, ich požiadavky i pohľad na svet, a to nielen súčasný a budúci, ale aj na svet minulý, a na ten dokonca zvlášť. Minulosť totiž vždy

bola základom, na ktorom ľudia stavali tak svoju prítomnosť a budúcnosť. Nemohli ju odignorovať, nevnímať si ju. Potrebovali a potrebujú ju poznať. Preto spoločnosť potrebovala históriu ako vednú disciplínu a historikov, ako jej profesionálnych, alebo hoci len amatérskych nositeľov, ktorých je dokonca ochotná materiálne podporovať. Spoločnosť však očakávala, ale aj očakáva od historikov, aby potvrdili oprávnenosť jej požiadaviek, aby, ako **jej** príslušníci, stáli na **jej** strane, aby sa nestali odpadlíkmi, ba dokonca jej „zradcami“. Aby si zachovali „tvár“, pravda takú, akú od nich tá-ktorá skupina očakáva.

Otázka však znie, či pod takýmto tlakom spoločnosti, pod nánosom cielenej výchovy, ktorou prešiel každý príslušník danej spoločnosti od svojho útleho veku, je jej príslušník hoci s historickým vzdelaním a odbornou historickou prípravou, schopný naozaj objektívne a bez zaujatosti interpretovať minulosť takú, aká ona v skutočnosti bola, či sa dokáže vymaniť zo svojich determinácií, či si vie vybudovať a uchovať vlastnú profesionálnu autonómiu, a nakoniec, či dokáže odolávať otvoreným alebo skrytým tlakom tej spoločnosti, z ktorej vyšiel a ku ktorej aj patrí.

To, že ide o skutočne náročnú úlohu, si uvedomovali už starovekí myslitelia. Ku klasickým patrí Tacitova požiadavka vo vzťahu k histórii, že treba písať „*sine ira et studio*“ – bez hnevu a zaujatosti, a Cicerónov výrok, „*že pravým princípom historika je netvrdiť nič nepravdivé, nezamlčovať nič pravdivé, pri písaní nesmie vznikáť dojem priazne či nepriazne*“.

Uvedenú povinnosť historika byť objektívnym a nezaujatým, byť spravodlivým, však sťažuje ďalší fakt. Každá spoločnosť si modelovala vlastné princípy správania, morálky, etické normy, mnohé z nich kodifikovala do podoby zákonov, dokonca tak, ako sme toho boli svedkami v našich novodobých dejinách, keď KSČ zakomponovala smutne známy článok 4 do Ústavy Československej socialistickej republiky o vedúcej úlohe KSČ v štáte a spoločnosti, čím zlegalizovala perzekúciu všetkých, čo nesúhlasili s politikou strany a jej monopolným postavením.

Pred historika tak postavila otázku, ktorá sa v každej spoločnosti – demokratickej a osobitne totalitnej, stala preňho, ale aj pre spoločnosť samú, bytostnou otázkou s obrovským etickým potenciálom a veľkou etickou dilemou. Etickou nie v zmysle práve platných etických noriem danej spoločnosti, tie neraz boli a aj dnes sú deformované, hoci zlegalizované, ale v zmysle objektívne jestvujúcich etických princípov, spojených s hľadaním pravdy a jej šírením, bez ohľadu na aktuálne a často krátkozraké a krátkodobé potreby danej spoločnosti. Ide o otázku, ako sa vyrovnáť s poznávaním minulosti a jej objektívnou, pravdivou interpretáciou na jednej strane a požiadavkami spoločnosti na strane druhej, ak jej pravdivá interpretácia minulosti nevyhovuje, ba ak ju pre seba pokladá za škodlivú.

Vlastne, ako vnímať históriu, ako sa k nej postaviť? Brat' ju ako nevyhnutnú pre existenciu spoločnosti, alebo ju brat' len ako nutné zlo, ako tradíciu, ktorá sa „nosi“, ktorá bola v predchádzajúcich spoločenských formáciách, a preto ju ponecháme aj v tej našej, ale len s takou váhou, ktorú jej sami prisúdime? Teda aj historikom prenecháme taký priestor, aby nenarúšali náš koncept, naše predstavy o našej spoločnosti, o mieste, ktoré sme mali v histórii a ktoré zastávame dnes? Ako vnímať históriu, ak sa aj samotný historik k nej postaví z mysle nasledujúceho konštatovania: „*História je taká, ako ju napíšeme my, my sme tvorcovia dejín!*“

Pravdivú históriu však spoločnosť objektívne potrebuje. História ako vedu nikto umelo nevymyslel a neimplantoval do spoločnosti, vznikla a formovala sa veľmi dlho, prechádzala cez rôzne roviny poznávacieho a interpretačného vývoja a bola súčasťou ľudskej spoločnosti prakticky od momentu, keď sa táto stala skutočne ľudskou. Odovzdávanie užitočných informácií potomkom bol jeden zo spôsobov, ako uchovať rod, kmeň, národ, štát. Bolo to a je to súčasťou nielen úzko poňatého ľudského, ale aj široko poňatého živočíšneho pudu sebazáchovy. História ako rozprávanie o minulosti sa len v procese vývoja ľudskej spoločnosti zdokonaľovala, naberala nové podoby a formy. Rozprávanie o minulosti síce zostalo, pretrváva v každej vývojovej fáze spoločnosti, ale k nemu sa postupne pridávali nové formy s istým reglementačným prvkom. Legendy, báje, kroniky, anály a prvé knihy, ktoré reflektovali minulosť, boli len potvrdením toho, že človek chce poznať dejiny, hovoriť o nich, a zužitkovať informácie o minulosti v jeho aktuálnej prítomnosti, či blížiacej sa budúcnosti. Dnes to potvrdzuje existencia historických pracovísk, škôl, v ktorých sa učia dejiny a pripravujú na výučbu i na výskum odborníci.

No požiadavka, aby historici písali také dejiny, aké spoločnosť potrebuje a aké spoločnosti vyhovujú, má jedno slabé miesto – má totiž zásadný neetický ale aj iracionálny charakter a je vo všetkých smeroch pre spoločnosť škodlivá. Takáto požiadavka pripomína snahu pacienta nepoznať vlastnú diagnózu, aby nemusel pristúpiť k radikálnej a možno i neprijemnej liečbe. Tá síce bolí, no dáva nádej na uzdravenie. Presvedčenie, že všetko je v úplnom poriadku, spravidla vedie k stále väčším komplikáciám a skôr či neskôr ku kolapsu. Ako príklad nám môže opäť poslúžiť naša nedávna minulosť, keď celé generácie boli vedené k presvedčeniu, že komunistická spoločnosť, ako cieľ a zmysel svetových dejín, je tou, ku ktorej smerujeme a všetko, čo sa robí v tomto smerovaní spoločnosti, sa robí v prospech nej samotnej, v prospech ľudí, ktorí sú jej súčasťou, teda všetko to, čo nakoniec Československo i celú socialistickú sústavu položilo na kolená a vtedajším ideológom a politikom dalo plne najavo, že sa vo svojom myslení i konaní zásadne mýlili.

Ak však hovoríme o etike a histórii, nemôžeme sa nedotknúť aj samotných historikov a ich prístupu k dejinám.

Historik má pri svojej práci záväzky nielen k prítomnosti, k spoločnosti, ktorá takmer okamžite preberá výsledky jeho práce a zaraďuje ich do svojho vedomostného i hodnotového rebríčka, ale má rovnaké záväzky aj k minulosti, o ktorej píše, o ľuďoch, ktorí sa stali predmetom jeho výskumu. Rozdiel v oboch záväzkoch je len v tom, že kým živá spoločnosť môže reagovať na všetko, čo nezodpovedá skutočnosti, nežijúca spoločnosť takúto šancu nemá.

Vzťah historika k minulosti je jeho vzťahom k pravde, je jeho vzťahom k zodpovednosti voči vlastnej prítomnosti a ľuďom, ktorí v nej žijú.

To znamená, že povrchnosť v práci bádateľa, pohodlnosť i nedostatočná historická príprava vedú k riziku nepravdivého výkladu dejín. Inými slovami, sú smerovkou na cestu neetického konania historika, na poznatky i úsudok ktorého sa spoločnosť spolieha.

To, že hovoríme o ľuďoch z minulosti bez toho, aby sa títo ľudia mohli k nášmu rozprávaniu, k nášmu hodnoteniu ich života, ich konania i myslenia vyjadriť, síce naša spoločnosť, ale ani generácie pred nami nezaradili do kategórie neetického konania, koniec-koncov by to bolo proti princípom, ba i existencii samotnej historickej vedy, ktorú spoločnosť potrebuje, ale o to viac musí historik sám dbať, aby sa jeho opis minulosti čo najviac približoval k objektívnej skutočnosti, aby bol čo najpravdivejší.

Inými slovami, aby výsledky našej práce, jej pravdivá diagnostika, pomohli spoločnosti ako takej ani nie tak pri jej nazeraní na minulosť, ale hlavne pri správnom rozhodovaní sa v prítomnosti a pre bližšiu či vzdialenejšiu budúcnosť, lebo tá nebude ani tak patriť nám, ako našim deťom, na ktorých nám určite veľmi záleží.